

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

بررسی اصطلاحات اقتصادی متون برجسته‌ی منشور قرن

پنجم و ششم هجری قمری

صادق معین صمدانی

استاد راهنما

دکتر غلامرضا مستعلی پارسا

استاد مشاور

دکتر عباس شاکری

شهریور ۹۱

فرم گردآوری اطلاعات
کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان : بررسی اصطلاحات اقتصادی متون برجسته منشور قرن پنجم و ششم هجری قمری
نویسنده/ محقق: صادق معین صمدانی
استاد راهنما: دکتر غلامرضا مستعلی پارسا استاد مشاور/استاد داور: دکتر عباس شاکری/ دکتر معصومه موسایی
کتابنامه : دارد
واژه نامه: دارد
نوع پایان نامه: بنیادی
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد سال تحصیلی: ۹۱-۱۳۹۰
محل تحصیل: تهران نام دانشگاه: علامه طباطبائی نام دانشکده: ادبیات و زبانهای خارجی
تعداد صفحات: ۲۸۲
کلیدواژه‌ها به زبان فارسی: ادبیات و اقتصاد، اصطلاحات اقتصادی، اصطلاحات دیوانی، دوره غزنویان، دوره سلجوقیان.
کلیدواژه‌ها به زبان انگلیسی: literature and economy, terms of economy, terms of court, ghaznavid period, saljooghis period.

چکیده

الف. موضوع و طرح مسأله (اهمیت موضوع و هدف): بدون تردید ادبیات بعنوان رکن فرهنگ از دیرباز تاکنون این رسالت تاریخی را به دوش داشته و توانسته است مرز نفوذ خود را ورای حوزه های زیبایی شناسی، حتی تا اقتصاد مردم در ادوار مختلف تاریخ گسترش دهد و در توسعه ی جغرافیای فرهنگی و به تبع آن اقتصادی سهمی عمده بر دوش داشته باشد. از طرفی با دقت در شاخص های رشد اقتصادی جوامع مختلف در طول تاریخ در می یابیم عموماً اقتصادهای پایدار تر و توسعه یافته تر توانایی بیشتری در صادرات فرهنگ و ادبیات جوامع متبوعشان دارند. هدف این رساله تبیین چنین رابطه ای میان ادبیات و اقتصاد است. نگارنده ادبیات را به عنوان اصلی ترین رکن فرهنگ، بهترین بستر برای واکاوی کنش ها و عناصر اقتصادی میداند، لذا قصد دارد تا از خلال بررسی اصطلاحات اقتصادی متون برجسته قرن پنجم و ششم گامی در راه تبیین این ارتباط بردارد. هر چند این مقال، مجال بسط کافی برای این موضوع ندارد و در بهترین حالت خود شاید بتواند تنها مقدمه ای بر کشف تعاملات دنیای اقتصاد و فرهنگ باشد اما امید است دست کم بتواند راه گشای چنین مطالعاتی واقع شود.

ب. مبانی نظری شامل مرور مختصری از منابع، چارچوب نظری و پرسشها و فرضیه ها: در گذشته تبعات ادبی و اقتصادی تا آنجا که من جستجو کرده ام تقریباً به هیچ مورد مستقلاً در تبیین اقتصادیات متون ادبی برخورد نکردم. هرچند در مواردی معدود، پایان نامه هایی که موضوعات اجتماعی را در متون ادبی بررسی کرده اند، در بخش یا صفحه ای به مختصری از اقتصادیات آن جامعه نیز اشاره ای کرده اند.

اما شاید بتوان شبیه ترین کار به این موضوع را کتاب «اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی» نوشته حسن انوری دانست که در بخشهای مختلف آن می توان به مشاغل، کالاها، واحدهای ارزشی و شمارشی، مناسبات مالی و بسیاری مسائل اقتصادی دیگر برخورد کرد. البته این کتاب مشخصاً به اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی و نه اصطلاحات اقتصادی متون

ادبی قرن پنچ و شش، می پردازد. به همین جهت علاوه بر شباهتهای فراوان، تفاوت‌های زیادی نیز با این کار دارد.

بعد از این کتاب منبع قابل ذکر دیگری که نوعاً به بررسی اصطلاحات پرداخته باشد در جستجوهای من یافت نشد هرچند جلد پنجم کتاب «تاریخ اجتماعی ایران» نوشته مرتضی راوندی به حیات اقتصادی مردم ایران از آغاز تا امروز می پردازد و به فراخور موضوع به اقتصادیات دوره غزنوی و سلجوقی نیز پرداخته است. اما منابع در اختیار این کتاب ارزشمند نیز قطعاً بسیار گسترده تر از چند کتاب ادبی تاریخی است. علاوه بر این موارد، مقالات گوناگونی نوشته شده اند که فقط به بخش کوچکی از اقتصاد آن دوره مثلاً به بررسی دیوان استیفا می پردازند اما در هیچ کدام ادبیات و متون ادبی محور بررسی نبوده اند هرچند در همه آثار مذکور، یکی از اصلی ترین منابع تحقیق همین متون تاریخی و ادبی مورد بحث این پژوهش بوده‌اند.

پ. روش تحقیق شامل تعریف مفاهیم، روش تحقیق، جامعه مورد تحقیق، نمونه گیری و روش های نمونه گیری، ابزار اندازه گیری، نحوه اجرای آن، شیوه گردآوری و تجزیه و تحلیل داده ها: برای بررسی اصطلاحات اقتصادی، ابتدا این اصطلاحات را از متون مذکور استخراج کردیم. در این مرحله، دامنه گسترده ای از همه واژگان و اصطلاحاتی که در ارتباط با مفاهیم اقتصادی قرار می گیرند اعم از پول، کالاها، تجارت، مشاغل و بطور کلی مولفه های اقتصادی مورد بررسی قرار گرفت. آنگاه سعی کردیم در مقابل هر واژه یا اصطلاح اقتصادی کاملترین و جامع ترین تعریف ارائه شود. برای این منظور و برای جلوگیری از چندگانگی مفهوم، از لغت نامه ی دهخدا به عنوان کاملترین و جامع ترین مرجع فرهنگ لغات بهره جستیم . در ادامه برای سهولت در مراجعات بعدی نشانی هر واژه یا اصطلاح ذیل تعریف همان واژه به تفکیک منابع (در صورت وجود) ذکر شد.

پس از این مرحله، واژه ها و اصطلاحات استخراج شده با توجه به معنا و مفهوم در طبقات مختلف جای گرفتند و ما با عنایت به صورت معنایی هر دسته از واژگان، کوشیدیم یک مقوله

اقتصادی را در حد بضاعت این پژوهش بررسی کنیم. هرچند بررسی دقیق و عمیق هر بخش خود می تواند موضوع تتبع و تحقیق های دیگری در آینده قرار گیرد.

ت. یافته های تحقیق: از بررسی اصطلاحات اقتصادی متون برجسته قرن پنجم و ششم دریافتیم هرچند بسیاری از اصطلاحاتی که امروزه در ادبیات اقتصادی ایران به کار می روند ریشه در تاریخ اقتصاد و ادبیات دارند اما بسیاری از واژگان و اصطلاحات اقتصادی در طول اعصار و قرون کاربرد خود را از دست داده و یا تغییر معنایی داده اند و با واکاوی بیشتر می توان دریافت که این کنش ها و واکنش ها دوسویه بوده و ادبیات اقتصادی همواره تحت تاثیر فرهنگ اقتصادی در تغییر بوده است.

ث. نتیجه گیری و پیشنهادات:

اگر چه موضوع این واکاوی بررسی اصطلاحات اقتصادی قرن پنجم و ششم هجری قمری است اما از خلال این جستجوی ادبی می توان به برداشت هایی از عصر مورد بررسی در عرصه های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی علاوه بر واژگان و مفاهیم ادبی دوره مذکور دست یافت. چرا که این اصطلاحات را در دو سطح می توان بررسی نمود، سطح زبانی و سطح معنایی و از آنجا که این پژوهش بیشتر به مفهوم اصطلاحات پرداخته است، باید از آن نتایجی راجع به اقتصاد دوره غزنوی و سلجوقی بدست آورد.

غزنویان و سلجوقیان با بهره گیری از خدمات فرهنگی ایرانیان هوشمند توانستند دیوانسالاری نوینی را شکل دهند.

منابع فراوانی که ماحصل مالیاتهای سنگین و کشور گشاییهای ماجراجویانه این دو سلسله بود ساختار دولت را چنان بزرگ و گسترده کرد که یقیناً دیوانسالاران با تدبیری را برای نظام امور می طلبید.

با بزرگ تر شدن حجم رویدادهای مالی دولت و نیز گسترش روابط تجاری در سایه امنیت راهها

و ثبات حکومتی پایدار و همچنین اقطاع داری به عنوان یکی از نظام‌های تأمین مالی دولت و بسیار موارد دیگر نوین اقتصادی، بالطبع واژگان اقتصادی گسترده‌تر و متمایزتر، نو به نو پا به عرصه ادبیات نهادند.

شاید اگر همین واکاوی در خصوص قرن سوم و چهارم هجری صورت می‌گرفت. با حجمی به مراتب کمتر از این رو به رو می‌شدیم.

صحت اطلاعات مندرج در این فرم بر اساس محتوای پایان نامه و ضوابط مندرج در فرم را گواهی می‌نمایم.

نام استاد دانشگاه

رئیس کتابخانه

سمت علمی

نام دانشکده

محل امضا

محل امضا

تقدیم به

بلندای مرماد و پدرم

تقدیر

خداوند منان را سپاسگزارم که مسیر آموختنم را به چراغ هدایت و راهنمایی های دلسوزانه استاد ارجمندم جناب آقای دکتر غلامرضا مستعلی پارسا روشن گردانید. همچنین بی اندازه سپاسگزارم از استاد فرهیخته و گرامی جناب آقای دکتر عباس شاکری که علی‌رغم همه ی دغدغه های گروه اقتصاد دانشگاه علامه طباطبایی پایان نامه مرا با صرف حلم به زینت علم آراستند و نیز کمال قدردانی و قدرشناسی را دارم از استاد گرانمایه سرکار خانم دکتر معصومه موسایی که برایم نه تنها استاد داور پایان نامه تحصیلی، که اسوه ی چگونه آموختن و چگونه زیستن بوده و هستند.

چکیده:

شاید کمتر عرصه‌ای را بتوان فارغ از تاثیرات و تموجات دنیای اقتصاد یافت. فرهنگ و به طریق اولی ادبیات نیز از این قاعده مستثنی نبوده و نیست.

این پژوهش برای پایش اثرگذاری فرضی ادبیات و اقتصاد بر یکدیگر، به واکاوی اصطلاحات اقتصادی مستتر در متون برجسته‌ی قرن پنجم و ششم می‌پردازد.

حاصل این بررسی استخراج شمار قابل توجهی اصطلاح اقتصادی شامل کالاها، مشاغل و سایر مؤلفه‌های اقتصادی آن دوره است که با نگاهی بسیط‌گزینش شده‌اند و بعد از طبقه‌بندی مفهومی، هر طبقه‌ی واژگانی دست‌مایه‌ی بررسی یکی از مقولات اقتصادی آن عصر قرار گرفته است. هرکدام از این مقولات در فصلی جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرند و در هر فصل ابتدا به بررسی جنبه‌های ادبی و اقتصادی موضوع مورد بحث پرداخته شده تا خواننده به چشم اندازی کلی از سایه‌ی ادبیات بر اقتصاد دوره‌ی مذکور دست یابد و سپس تلاش شده است با استناد به لغتنامه‌ی دهخدا به عنوان کاملترین و جامع‌ترین فرهنگ لغت پارسی، تعریفی مختصر از هرکدام از اصطلاحات، ارائه شود و در پایان، در ذیل هر واژه برای سهولت مطالعات احتمالی پژوهندگان تالی اطلاعاتی از نشانی واژگان در منابع مورد بررسی ارائه شده است. متون مورد بررسی این پژوهش عبارتند از: تاریخ بیهقی، کلیله و دمنه، قابوسنامه، سیاست‌نامه و چهارمقاله. در این بررسی همچنین سلسله‌های غزنوی و سلجوقی به عنوان بسترهای شکل‌گیری این آثار، از جنبه‌های گوناگون بویژه از لحاظ اقتصادی مورد مطالعه قرار می‌گیرند.

کلید واژگان: ادبیات و اقتصاد- اصطلاحات اقتصادی- اصطلاحات دیوانی - دوره غزنویان - دوره

سلجوقیان.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	درآمد
۳	هدف تحقیق
۴	پیشینه تحقیق
۵	شیوه تحقیق
۶	تاریخ بیهقی
۷	قابوسنامه
۹	سیاست نامه
۱۱	کلیله و دمنه بهرام شاهی
۱۳	چهارمقاله
۱۵	تشریح عنوان
۱۶	غزنویان
۲۲	سلجوقیان
۲۶	اموال غیر منقول
۵۵	سود و زیان
۶۶	جنگ
۷۰	سکه و واحدهای پولی
۸۳	شریعت
۹۴	اموال منقول (کالاها)
۱۳۶	کشاورزی
۱۳۹	مالیات
۱۴۳	مشاغل
۲۱۵	مقایسه اصطلاحات
۲۲۸	واحدهای اندازه گیری و شمارش

۲۳۶	مزد
۲۴۲	فقر و غنا
	
۲۵۵	نرخ ارزاق
۲۶۰	خساست و سخاوت
	
۲۷۳	تشریفات
۲۷۶	بسته بندی
۲۷۹	نتیجه گیری
۲۸۱	فهرست منابع و مآخذ

در آمد

هدف نهایی هیچ یک از آثار مورد بررسی در این پژوهش، تألیف یک اثر صرفاً ادبی نبوده است بلکه در همه آنها نویسنده از رهگذر قریحه ای نیک، زبان و ادبیات هنرمندانه ای را به کار می گیرد تا سخنش هرچه زودتر و دلنشین تر در خواننده درگیرد. در این میان کوتاه دیدگی است اگر خوانندگان نیز تنها به زیبایی های ادبی این آثار اکتفا کنند و به ژرفای سخن ننگرند، از زیبایی های کلامی این آثار که بگذریم تقریباً همه آنها را سرشار از اطلاعات مفید اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی می بینیم که دریغ است آنها را بررسی نکنیم.

می دانیم که در تمامی جوامع و ادوار تاریخ بین فرهنگ و اقتصاد پیوستگی و وابستگی غیرقابل اجتنابی برقرار بوده و یکی از پرسش های بنیادینی که همواره سایه ی سنگینش را بر پهنه ی بسیاری از حوزه های علوم انسانی گسترده است، اصالت (زیربنا بودن) اقتصاد یا فرهنگ یا به دیگر بیان غایت یا ابزار بودن اقتصاد است.

پاسخی که مکاتب و مشرب های فکری و سیاسی به این پرسش می دهند سمت و سوی سایر شئون و امور آن دیدگاه را تعیین می کند. در بسیاری از ساختارهای اقتصادی و سیاسی دنیای معاصر، در هر جای طیف سوسیالیستی- سرمایه داری، اقتصاد غایت دانسته شده و معدودی از مکاتب، اقتصاد را ابزاری برای تحقق ایده آل های انسانی دانسته اند. قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز در مقدمه به این پرسش بنیادین چنین پاسخ داده است:

«در تحکیم بنیادهای اقتصادی، اصل رفع نیازهای انسان در جریان رشد و تکامل اوست نه همچون دیگر نظام های اقتصادی تمرکز و تکاثر ثروت و سودجویی، زیرا که در مکاتب مادی، اقتصاد خود هدف است و بدین جهت در مراحل رشد، اقتصاد عامل تخریب و فساد و تباهی می شود ولی در اسلام اقتصاد وسیله است و از وسیله انتظاری جز کارآیی بهتر در راه وصول به هدف نمی توان داشت.

با این دیدگاه برنامه اقتصادی اسلامی فراهم کردن زمینه مناسب برای بروز خلاقیت های متفاوت انسانی است و بدین جهت تأمین امکانات مساوی و متناسب و ایجاد کار برای همه افراد و رفع نیازهای ضروری جهت استقرار حرکت تکاملی بر عهده حکومت اسلامی است.»

به هر روی حتی بدون در نظر گرفتن غنای فرهنگی، تجربه ی بشر حاکی از آن است که جوامعی خواهند توانست نسبت به اصلاح فرهنگ و توسعه ی جغرافیای آن در تعامل با سایر فرهنگ ها موفق باشند که اقتصادی پویاتر و قدرتمندتر داشته باشند. علی رضاقلی در کتاب «جامعه شناسی نخبه کشی» در همین رابطه می نویسد:

«می توان گفت که تمامی مشکلات اقتصادی- سیاسی- اجتماعی ایران و آنچه در مجموع عقب ماندگی تاریخی نام گرفته است ریشه های تاریخی دارند و رفع یا تضعیف آن مشکلات هم بدون مراجعه به ریشه های تاریخی و شناخت دقیق آنها به احتمال زیاد غیرممکن است. فعالیتهای اقتصادی یکی از فعالیتهای اصلی هویت جمعی و تاریخی دارند به عنوان مثال بهره وری پایین یا آنچه در زبان عامیانه کم کاری و تنبلی و عدم خلاقیت نامیده می شود هم ریشه های رفتاری هنجاری سنتی دارد و هم علل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی دارد وهم ریشه های معرفتی در نظام های معرفتی گذشته از جمله کلام و اخلاق که آشنایی با آنها کمک کار ارائه راه حل برای اصلاح آن است. بررسی مشکلات امروز که قسمتی از آن ناشی از برخورد با تمدن صنعتی غرب است مراجعه به تاریخ ایران و شناخت بافت اقتصادی، سیاسی، اجتماعی آن را الزامی می کند.» (رضاقلی، ۱۳۷۱: ۲۹)

هدف تحقیق

بدون تردید ادبیات بعنوان رکن رکین فرهنگ از دیرباز تاکنون این رسالت تاریخی را به دوش داشته و توانسته است مرز نفوذ خود را ورای حوزه های زیبایی شناسی، حتی تا اقتصاد مردم در ادوار مختلف تاریخ گسترش دهد و در توسعه ی جغرافیای فرهنگی و به تبع آن اقتصادی سهمی عمده بر دوش داشته باشد. از طرفی با دقت در شاخص های رشد اقتصادی جوامع مختلف در طول تاریخ در می یابیم عموماً اقتصادهای پایدار تر و توسعه یافته تر توانایی بیشتری در صادرات فرهنگ و ادبیات جوامع متبوعشان دارند.

هدف این رساله تبیین چنین رابطه ای میان ادبیات و اقتصاد است. نگارنده ادبیات را به عنوان اصلی ترین رکن فرهنگ، بهترین بستر برای واکاوی کنش ها و عناصر اقتصادی میدانند، لذا قصد دارد تا از خلال بررسی اصطلاحات اقتصادی متون برجسته قرن پنج و شش گامی در راه تبیین این ارتباط بردارد. هر چند این مقال، مجال بسط کافی برای این موضوع ندارد و در بهترین حالت خود شاید بتواند تنها مقدمه ای بر کشف تعاملات دنیای اقتصاد و فرهنگ باشد اما امید است دست کم بتواند راه گشای چنین مطالعاتی واقع شود.

پیشینه تحقیق

در گذشته تتبعات ادبی و اقتصادی تا آنجا که من جستجو کرده ام تقریباً به هیچ مورد مستقلی در تبیین اقتصادیات متون ادبی برخورد نکردم. هرچند در مواردی معدود، پایان نامه هایی که موضوعات اجتماعی را در متون ادبی بررسی کرده اند، در بخش یا صفحه ای به مختصری از اقتصادیات آن جامعه نیز اشاره ای کرده اند.

اما شاید بتوان شبیه ترین کار به این موضوع را کتاب «اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی» نوشته حسن انوری دانست که در بخشهای مختلف آن می توان به مشاغل، کالاها، واحدهای ارزشی و شمارشی، مناسبات مالی و بسیاری مسائل اقتصادی دیگر برخورد کرد. البته این کتاب مشخصاً به اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی و نه اصطلاحات اقتصادی متون ادبی قرن پنج و شش، می پردازد. به همین جهت علاوه بر شباهتهای فراوان، تفاوتهای زیادی نیز با این کار دارد.

بعد از این کتاب منبع قابل ذکر دیگری که نوعاً به بررسی اصطلاحات پرداخته باشد در جستجوهای من یافت نشد هرچند جلد پنجم کتاب «تاریخ اجتماعی ایران» نوشته مرتضی راوندی به حیات اقتصادی مردم ایران از آغاز تا امروز می پردازد و به فراخور موضوع به اقتصادیات دوره غزنوی و سلجوقی نیز پرداخته است. اما منابع در اختیار این کتاب ارزشمند نیز قطعاً بسیار گسترده تر از چند کتاب ادبی تاریخی است. علاوه بر این موارد، مقالات گوناگونی نوشته شده اند که فقط به بخش کوچکی از اقتصاد آن دوره مثلاً به بررسی دیوان استیفا می پردازند اما در هیچ کدام ادبیات و متون ادبی محور بررسی نبوده اند هرچند در همه آثار مذکور، یکی از اصلی ترین منابع تحقیق همین متون تاریخی و ادبی مورد بحث این پژوهش بوده اند.

شیوه تحقیق

برای بررسی اصطلاحات اقتصادی، ابتدا این اصطلاحات را از متون مذکور استخراج کردیم. در این مرحله، دامنه گسترده ای از همه واژگان و اصطلاحاتی که در ارتباط با مفاهیم اقتصادی قرار می گیرند اعم از پول، کالاها، تجارت، مشاغل و بطور کلی مولفه های اقتصادی مورد بررسی قرار گرفت. آنگاه سعی کردیم در مقابل هر واژه یا اصطلاح اقتصادی کاملترین و جامع ترین تعریف ارائه شود. برای این منظور و برای جلوگیری از چندگانگی مفهوم، از لغت نامه ی دهخدا به عنوان کاملترین و جامع ترین مرجع فرهنگ لغات بهره جستیم.

در ادامه برای سهولت در مراجعات بعدی نشانی هر واژه یا اصطلاح ذیل تعریف همان واژه به تفکیک منابع (در صورت وجود) ذکر شد.

پس از این مرحله، واژه ها و اصطلاحات استخراج شده با توجه به معنا و مفهوم در طبقات مختلف جای گرفتند و ما با عنایت به صورت معنایی هر دسته از واژگان، کوشیدیم یک مقوله اقتصادی را در حد بضاعت این پژوهش بررسی کنیم. هرچند بررسی دقیق و عمیق هر بخش خود می تواند موضوع تتبع و تحقیق های دیگری در آینده قرار گیرد.

اکنون در نخستین گام به معرفی آثار برجسته ی منثور قرن پنج و شش می پردازیم:

تاریخ بیهقی

خواجه ابوالفضل محمدبن حسین بیهقی دبیر فاضل ومشهور دربار غزنویان کتابی در شرح آل سبکتکین از آغاز دولت آن خاندان تا اوایل سلطنت سلطان ابراهیم بن مسعود داشت که اکنون قسمتی از آن در دست و بتاریخ بیهقی مشهور است. ابوالفضل بیهقی در سال ۳۵۸ در قریه حارث آباد بیهق ولادت یافت و بعد از کسب فضایل در نیشابور، بدیوان رسائل محمودی راه جست و در خدمت خواجه بونصر مشکان بکار پرداخت و همچنان در خدمت سلاطین غزنوی بسر میبرد تا در زمان عزالدوله عبدالرشید که در سال ۴۴۰ سلطنت یافته بود، چندی صاحبدیوانی انشاء کرد لیکن بتهمت حاسدان معزول و محبوس شد. در سال ۴۴۴ که طغرل کافر نعمت بر عبدالرشید خروج کرد و او را کشت، بسیاری از خادمان درگاه را در قلاع محبوس ساخت و از آن جمله بیهقی را از حبس سلطان و یا به قولی از حبس قاضی غزنین بیرون آورد و بزندان قلعه فرستاد. بیهقی بعد از رهایی از زندان گویا باقی عمر را در انزوا بسر برد تا در سال ۴۷۰ هجری بدرود حیات گفت.

مهمترین اثر بیهقی تاریخ مشهور اوست که در شرح سلطنت آل سبکتکین، نوشته شده بود و به سی مجلد بالغ میشد و در آن از تشکیل دولت غزنوی تا اوایل ایام سلطان ابراهیم بن مسعود سخن رفته بود و اکنون قسمتی از آن درباره سلطنت مسعود بن محمود غزنوی، و تاریخ خوارزم از زوال دولت آل مأمون و افتادن آن ولایت بدست سلطان محمود، و حکومت آلتون تاش حاجب در آن سامان تا غلبه سلاجقه، در دست است.

تاریخ بیهقی یکی از امهات کتب تاریخ و ادب فارسی است. اهمیت تاریخی این کتاب تنها در آن نیست که قسمتی از مهمترین حوادث سیاسی دوره غزنوی در آن نگارش یافته، بلکه بیشتر از باب روش کار مؤلف و اتقان وصحت مطالب و دقت بیهقی در نقل حوادث و استفاده او از اسناد و مدارکی است که مقام درباری او در اختیارش نهاده بود. بیهقی در تألیف کتاب خود فقط به ذکر حوادث سیاسی و درباری و دقت در نقل آنها نظر نداشت بلکه کتاب او از جهت دیگری هم مهم است و آن ذکر بسیاری از رسوم و عادات و آداب زمانست که به مناسبت آورده، و نیز آوردن اطلاعات ذی قیمتی درباره شعرا و نویسندگان و اشاره به بسی از وقایع و حوادث تاریخی که مربوط به دوره غزنویان نیست و نویسنده به مناسبت بدانها اشاره کرده است. بنابراین تاریخ ابوالفضل بیهقی یکی از مآخذ مهم برای تحقیق درباره مسائل تاریخی و ادبی و اجتماعی زمان او و ازمنه مقدم براوست و اگر همه اجزاء آن در دست می بود ممکن بود ما را از مراجعه به بسیاری کتب دیگر مستغنی سازد و یا اطلاعات گرانبهایی را که اکنون فاقد آن هستیم در اختیار ما نهد. سبک نگارش بیهقی نیز نسبت به گذشتگان تازگی دارد و نمونه خوبی از بهترین روش ترسل فارسی و آثار منشیان درباری در قرن پنجم هجریست. اطناب و استشهاد و تمثیل و دقت در توصیف و قبول

تأثرات بسیار از ادب عربی و به کاربردن لغات عربی به میزان بیشتری از آنچه تا اوایل قرن پنجم معمول بوده، از اختصاصات نشر بیهقی در این کتابست. (صفا، ۱۳۴۷: ۸۹۰)

قابوسنامه

قابوسنامه یکی از مهمترین کتب فارسی اواخر قرن پنجم هجریست. این کتاب را امیرعنصرالمعالی کیکاوس بن اسکندر بن قابوس بن و شمگیر بن زیار از امرای دانشمند و علی الخصوص پس از غلبه ترکمانان سلجوقی بر ایران، حکومت مستقلی نداشته و تنها به عنوان امیرزادگان و مقتدرین محلی در قسمتی از طبرستان و به قول ابن اسفندیار «در کوهستانات» باقی مانده بودند و ما بوضع آنان قبلاً در همین کتاب اشاره‌ی کرده ایم. چنانکه از اشارت امیر کیکاوس در کتاب قابوسنامه مشهود است پدرش اسکندر دارای دستگاه امارت بود و کیکاوس او را امیر ماضی خوانده و او خود نیز امارت گونه‌ی داشته است ولی گویا این امارت منحصر بقسمت محدودی از گرگان و طبرستان، و بسیار ضعیف بود، چنانکه او خود مدتی دراز بیرون از ولایت می‌گذراند و به سبب آنکه زن او فرزند سلطان محمود غزنوی بود مدتی دراز از این ایام یعنی هشت سال در دستگاه سلطان مودود به سر برد و چندی بغزو در هندوستان گذراند و بغز و درسرحدات روم نیز رفت و سپس چند سال در گنجه نزد امیر ابوالسوار شاووربن فضل (فضلون) پادشاه شدادی (۴۲۲-۴۵۹) بسر برد و مدتی را نیز در سفر حج گذرانید، و اینها همه دلیل است برآنکه از اشتغالات سلطنتی و مملکت داری فارغ بود. اما اشارات دیگری که در کتاب قابوسنامه دارد دلیل بر آنست که فی الجمله دستگاهی در سرزمین اجدادی داشت لیکن با قدرت سلاجقه از طرفی، و توسعه نفوذ آل باوند از طرفی دیگر، مسلماً برای او و سایر افراد خاندانش دستگاه سلطنت و حکومت چنانکه در سابق الایام داشتند، باقی نمی‌ماند.

برخی چنین اندیشیده‌اند که عنصرالمعالی بعد از بازگشت از گنجه باز بدربار غزنویان رفت و چندی در خدمت امیرشیرزاد بن مسعودبن ابراهیم غزنوی که از حدود ۴۹۲ تا حدود ۵۰۸ در زمان سلطنت پدر حکمران هندوستان بوده است، بسر میبرد و باشعاری از مسعودبن سعد سلمان استناد کرده‌اند که در آن ذکر امیران دربار شیرزاد رفته و از آن میان به «امیرکیکائوس» نامی که شجاع و جوانمرد و شاعر و مطلع از علوم بوده است، اشاره شده است. و اگر این اندیشه را صواب بدانیم باید قبول کنیم که امیرعنصرالمعالی کیکاوس تا اواخر قرن پنجم (بعد از حدود سال ۴۹۲) یا اوایل قرن ششم (پیش از حدود سال ۵۰۸) زنده مانده باشد. وفات او را ابن اسفندیار در سال ۴۶۲ نوشته و این قول نه تنها با اندیشه مذکور سازگار نیست بلکه با آغاز تألیف کتاب قابوسنامه در سال ۴۷۵ هم سازش ندارد.

عنصرالمعالی پسری بنام گیلانشاه داشته است که کتاب قابوسنامه را برای او نوشت. ابن اسفندیار گوید: «... و پسر او (یعنی پسر عنصرالمعالی) گیلانشاه بولایت او بنشست اما اندک مواضعی بتصرف ایشان (یعنی زیاریان) مانده بود که امرای سلجوقی باز ستاده بودند و بعد از آنکه سلطان طغرل از راه گرگان بطبرستان آمد و مال و خراج بستاند بهر ناحیت علیحده وکیل و نایب بنشانند...»